
Ռուբեն Մելքոնյան, Մհեր Աբրահամյան, Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի հանրապետության բռնի իսլամացման քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ որպես ցեղասպանական արարք, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 2015, 238 էջ

ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ռուբեն Մելքոնյանի և ԵՊՀ թուրքագիտության ամբիոնի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու Մհեր Աբրահամյանի Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակի առիթով հրատարակած գրախոսվող մենագրությունում բավականին ընդգրկուն գիտական քննարկման է ենթարկված Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առ այսօր խիստ նվազ ուսումնասիրված թեմաներից մեկը: Ուստի նրանց գիրքը մեծապես կնպաստի հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացին խիստ բնորոշ՝ հեղինակների ուշադրության կենտրոնում գտնվող առանձնահատկության բացահայտմանը, ինչպես նաև XX դարում Թուրքիայի Հանրապետության կիրառած հայատյաց քաղաքականության ըմբռնմանը:

Բռնի կրոնափոխությանը վերաբերող թեման խիստ կարևոր է, քանի որ այն, ինչպես իրավացիորեն նշում են Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը, ցեղասպանության մեթոդներից և ձևերից է (էջ 20): Թեման, որը մեր նախորդների կողմից հավուր պատշաճի ուսումնասիրված և մեկնաբանված չէ, հիրավի վաղուց ի վեր կարոտ էր գիտական խոր վերլուծության: Հեղինակներն իրենց հիմնական նպատակը համարում են Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ բռնի իսլամացման քաղաքականության ձևավորման, զարգացման, ինչպես նաև կիրառման մեթոդների բացահայտումը (էջ 21): Նշենք, որ նրանք օգտագործել են բազմաբնույթ և մեծաքանակ այլալեզու սկզբնաղբյուրներ (հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն և անգլերեն), այդ թվում՝ արխիվային, հանգամանք, որը նրանց հնարավորություն է ընձեռել, պատմական տարբեր դարաշրջաններում թուրքական մի քանի վարչակարգերի ցեղասպան քաղաքականությունը լուսաբանել և մեկնաբանել տարբեր տեսանկյուններից և ամբողջ խորությամբ:

Նախ Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը համառոտակի անդրադառնում են քրիստոնյաների, մասնավորապես հայ ժողովրդի (այդ թվում համշենահայերի) բռնի իսլամացման գործընթացի տարբեր փուլերին և փաստում, որ դեռևս XI դարում՝ սելջուկյան ժամանակաշրջանում, սկիզբ առած հայերի բռնի իսլամացման գործընթացը պետական քաղաքականության է վերածվել Օսմանյան կայսրությունում և կիրառվել զանազան եղանակներով, ինչպիսիք են մահվան սպառնալիքը, հարկային քաղաքականությունը, մանկահավաքը և այլն (էջ 32, 34, 55): Մենագրությունում մեծ տեղ է հատկացվում

ուսումնասիրվող հիմնախնդրի քննությանը Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

1890-ական թվականներին հայկական զանգվածային կոտորածների սանձազերծումը հեղինակներն իրավամբ պայմանավորում են Հայկական հարցին լուծում տալու օսմանյան կառավարության ցանկությամբ, միաժամանակ ընդգծում նաև այդ տարիներին տարբեր վիլայեթներում հազարավոր հայերի պարտադրված կրոնափոխության իրողությունը: Փաստելով հայերի բռնի իսլամացման գործընթացում մուսուլման հասարակության գրեթե բոլոր շերտերի ներգրավվածությունը՝ նրանք շեշտում են, որ ոչ միայն հայկական զանգվածային կոտորածները, այլև շուրջ 200.000 հայերի կրոնափոխությունը կատարվել են պետական մակարդակով (էջ 77), և ըստ այդմ՝ հավաստում են կրոնափոխության՝ իբրև ցեղասպանության դրսևորման և իրականացման փաստը: Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը գտնում են, որ հայերի՝ 1890-ական թվականների կրոնափոխությունը հետագայում դարձել է իսլամացման ու թուրքացման քաղաքականության հիմքը: Միաժամանակ նրանք հիշատակում են 1840-1850-ական թվականներին կրոնափոխված հայերի՝ քրիստոնեությանը վերադարձի ցանկությունը (էջ 67), որը սկիզբ է առել 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների և Մեծ եղեռնի տարիներին (էջ 80):

Ինչ վերաբերում է 1909 թ. կիլիկյան կոտորածներին, ապա հեղինակներն ընդգծում են, որ հայերի իսլամացման թիրախում եղել են կանայք և աղջիկները, իսկ երիտթուրքական իշխանությունները, ի տարբերություն նախորդ վարչակարգի, շատ ավելի անզիջում վերաբերմունք են ցուցաբերել բռնությամբ կրոնափոխված այն հայերի հանդեպ, որոնք ցանկացել են վերադառնալ իրենց կրոնին (էջ 83, 86): Դրանով հեղինակներն ընդգծում են երիտթուրքերի՝ հայերի բռնի կրոնափոխությանը ավելի հետևողականորեն հետամուտ լինելու հանգամանքը (էջ 88): Այդուհանդերձ, ցանկալի ենք համարում նրանց ուշադրությունը հրավիրել նաև 1890-ական թվականների համիդյան և 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների ընթացքում հայերի բռնի կրոնափոխությունը հավաստող ֆրանսիական արժանահավատ սկզբնաղբյուրների վրա, որոնք նրանք, ցավոք, չեն օգտագործել¹:

Մենագրության անառարկելի արժանիքներից է խնդրո առարկա ասպարեզում երիտթուրքական վարչակարգի քաղաքականության տարբեր առանձնահատկությունների բացահայտումը, ինչպիսիք են իսլամացման միջոցով հայերի՝ աքսորից խուսափելը, փոխարենը նաև արդեն մուսուլման

¹ Տե՛ս օրինակ՝ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897, Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897, **Brézol G.**, Les Turcs ont passé là... Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes, protestations, suppliques et enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909, Paris, 1911, **Meyrier G.**, Les massacres de Diarbékir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France. 1894-1896. Présentée et annotée par Claire Mouradian et Michel Durand-Meyrier, Paris, 2000.

դարձած անձանց արքայերը և նույնիսկ սպանությունը կամ նվազագույնը նրանց տեղաշարժի արգելումն առանց մայրաքաղաքից ստացված հատուկ թույլտվության, արքայերի կրոնափոխությունն արաբական նահանգներում և այլն: Հեղինակներն առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում իսլամացման ենթակա հայերի վրա, որոնց դասակարգում են երկու՝ երեխաների և կանանց խմբերում՝ միաժամանակ նշելով, որ նրանցից բացի՝ իսլամն ընդունելու ենթակա են եղել նաև «սահմանափակ թվով հայ արհեստավորներ և բացառիկ մասնագիտության տեր մարդիկ» (էջ 113): Նրանք, անտարակույս, միանգամայն իրավացի են, երբ փաստում են, որ հայ որբերի իսլամացումը «կրել է պետական քաղաքականության բնույթ», իսկ կրոնափոխ հայերի երկու երրորդը եղել են կանայք, որոնց իբրև կին կամ աղախին բաժանել են մուսուլմանների (էջ 137, 138):

Հայացք նետելով բռնի իսլամացված կանանց և երեխաների ազատագրման գործընթացի վրա՝ Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը նշում են, որ նույնիսկ Հայոց ցեղասպանության ավարտից հետո թուրքական պետությունը և թուրքական հասարակության բազում շերտեր չեն ցանկացել ազատ արձակել գերված հայ կանանց և երեխաներին: Այդուհանդերձ, նրանք քննարկում են հայության մի փոքր հատվածի փրկության հարցը միջազգային, միախոնդերական և մարդասիրական կազմակերպությունների օգնության շնորհիվ:

Մեր կարծիքով, առավել հետաքրքրական է գրախոսվող մենագրության՝ Թուրքիայի հանրապետությունում հայերի բռնի իսլամացման քաղաքականությանը նվիրված գլուխը, որտեղ Ռ. Մելքոնյանի և Մ. Աբրահամյանի քննարկած հիմնախնդիրները, ըստ էության, պատմաբանները դեռևս չեն ուսումնասիրել: Հեղինակները նշում են, որ թուրքական իշխանությունները երբեք չեն հրաժարվել հայերին բռնի իսլամացման ենթարկելու քաղաքականությունից: Այդ է վկայում 1936-1938 թթ. Ղերսիում զագաների և հայերի հանդեպ օսմանյան պետության կողմից «ծրագրված և մանրակրկիտ մշակված» ցեղասպանությունը, որի զոհն են դարձել շուրջ 70.000 անձինք (էջ 181):

Խիստ ուշագրավ են մասնավորապես Ռ. Մելքոնյանի և Մ. Աբրահամյանի անդրադարձները 1940-1960-ական թվականներին Թուրքիայում բնակվող հայերի իսլամացման շարունակական գործընթացին, որը լուսաբանվում է Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող անտիպ փաստաթղթերի վերլուծության հիման վրա: 1940-ական թվականների երկրորդ կեսին Թուրքիայում տեղի ունեցած տեղաշարժերը պայմանավորված էին ետպատերազմյան շրջանում ԽՍՀՄ-ի՝ Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջներով: Ստեղծված իրավիճակը նպաստել է Թուրքիայում բնակվող հայերի՝ ԽՍՀՄ ներգաղթելու ցանկության աճին, հանգամանք, որի կասեցումը, ինչպես նշում են հեղինակները, թուրքական իշխանություններին դրդել է դիմելու նրանց նկատմամբ բռնությունների և հալածանքների տարբեր միջոցների, այդ թվում բռնի իսլամացման կիրառմանը (էջ 187-188):

Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը բացահայտում են 1950-1960-ական թվականներին հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում (Մասուն, Դիարբեքիր) թուրքական պետական գերատեսչությունների իրականացրած իսլամացման քաղաքականությունը: Նրանք չեն անտեսում նաև հետագա տասնամյակներում հայերի հանդեպ ճնշումը սաստկացնելու հանգամանքը, որը շաղկապում են, դրա համար ունենալով բոլոր իրավունքները, ԱՍԱԼԱ-ի ահաբեկչական գործունեությանը (էջ 196): Հայտարարում նրանք հանգում են միակ հնարավոր իրատեսական հետևության, որ «Թուրքիայի Հանրապետությունը հետևողականորեն շարունակել է Օսմանյան կայսրության որդեգրած բռնի իսլամացման ցեղասպան քաղաքականությունը» (էջ 198):

Անհրաժեշտ ենք համարում Ռ. Մելքոնյանի և Մ. Աբրահամյանի ուշադրությունը հրավիրել մի շարք բանավիճային հարցերի, բացթողումների և փաստական անճշտությունների վրա: Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ վիճահարույց է իրադարձության ժամանակագրական եզրերի սահմանման խնդիրը: Հայեցակարգային խիստ էական այս հանգամանքի առնչությամբ հեղինակներն առաջադրում են զանազան մոտեցումներ, որոնցից միայն մեկն է մեր կողմից ընդունելի, ըստ որի՝ Հայոց ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել 1894-1923 թթ. (էջ 5, 16): Միաժամանակ, սակայն, որքան տարօրինակ է, Հայոց ցեղասպանությունը նրանք պարփակում են կա՛մ 1915 թվականի (էջ 49, 80, 92), կա՛մ 1915-1923 թվականների շրջանակներում (էջ 93, 207): 1915 թ. կամ 1915-1916 թթ. շրջանակներում Հայոց ցեղասպանությունն ընդգրկող գլխավորապես ֆրանսիացի և ամերիկացի մեր գործընկերները իրենց հայեցակարգային դիրքորոշումը հիմնավորում են մասնավորապես երիտթուրքերի որդեգրած թուրքիզմի գաղափարախոսությամբ և նոր ազգային պետություն ստեղծելու նրանց բուռն ցանկությամբ: Տրամաբանական այս հարցադրումները հիրավի տեղիք են տալիս մտորումների: Սակայն մեր կողմից միանգամայն անընդունելի է Հայոց ցեղասպանությունը 1915-1923 թթ. շրջափակող մոտեցումը, որն իրականության հետ որևէ առնչություն չունի:

Ցավոք, Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը նպատակահարմար չեն գտել համեմատականներ անցկացնել Հայոց ցեղասպանության և մի շարք այլ ցեղասպանությունների, մասնավորապես Շոայի միջև, որոնց, ի տարբերություն հայ ժողովրդի ոչնչացման պարագայի, բռնի կամ կամովին իրականացված կրոնափոխության հանգամանքներն ամենևին հատուկ չեն եղել, թեպետ ամերիկացի հայտնի պատմաբան Ռոբերտ Մելսոնը հայ և հրեա ժողովուրդների ցեղասպանություններն իրավամբ դասել է ներքին (միևնույն պետության տարածքում տեղի ունեցած) և համատարած (էթնիկական ընդհանրության լիակատար ոչնչացման նպատակ հետապնդող)

ցեղասպանությունների շարքը¹: Դրանով հեղինակները կրնդգծեն Հայոց ցեղասպանությանը բնորոշ էական առանձնահատկություններից մեկը, որն այն զանազանում է տարբեր ժողովուրդների հանդեպ իրականացված ցեղասպան գործընթացներից:

Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը թույլ են տվել նաև փաստական որոշ վրիպումներ: 1894-1896 թթ. Դիարբեքիում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Գուստավ Մեյրիեին (Meyrier) նրանք ներկայացնում են իբրև Ֆրանսիայի հյուպատոս Մեյրիեի (էջ 78)²: Հայոց ցեղասպանության հայտնի մասնագետ Թաներ Աքչամին նրանք անվանում են «թուրք պատմաբան» (էջ 94, 110, 134), այն դեպքում, երբ վերջինս ազգությամբ թուրք ամերիկացի սոցիոլոգ է:

Եզրափակելուց առաջ ցանկանում ենք մատնանշել, որ Ռ. Մելքոնյանի և Մ. Աբրահամյանի արժանահավատ փաստերով հիմնավորված և անաչառ դիրքերից գիտական պատշաճ մակարդակով շարադրված մենագրությունը կարևոր ներդրում է հայերի բռնի իսլամացման հիմնախնդրի համակողմանի ուսումնասիրության ասպարեզում, որն անտարակույս իր արժանի տեղը կգտնի Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված բավականին հարուստ պատմագիտական գրականության մեջ:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

¹ **Melson R.**, Problèmes soulevés par la comparaison entre le génocide arménien et l’Holocauste // L’actualité du génocide des Arméniens. Actes du colloque organisé par le Comité de Défense de la Cause arménienne à Paris les 16, 17 et 18 avril 1998, Paris, 1999, p. 378.

² Նրա մասին տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Գուստավ Մեյրիեին համիդյան կոտորածների մասին // Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, 2004, թիվ 9, էջ 152-159: